

ԱՅԽԱՐՔԱԳՐԱԿԱՆ

ԴԵԾ ՀԱՅՈՅ ՈՒ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ ՃԱՆՈԹ ԷՒՆ
ՍԱՅՆ ԵՒ ՀԻՇՎԵՍԵՅԻ ԳՈՅՏԵԴԻՐՆԵՐՈՒ
(Ը-Պ-Ա-Ն-Ա-Ն-Ե-Բ-Ի-Ե-Լ-)

Դր. Հ. Մուշյա իւր ուսումնափրոքեան
երկրորդ մասը (էջ 3—27) կը պահի

Դ. Հարաւա-արեւելեան Հայրավ,
ուր կ'ուսումնափրոքին հետեւեալ երկիրները՝
1. Արշանդի (Arzane, Arzianene, Ara-
zanene, Աղձնիք) երկիրն ու համարակ Հայոց
աշխարհին հարաւակողը կը դրուի:

Եթէ այս երկիրն դիրքն որոշելու ատեն
մէկ կողմ թողունք Տիգրանակերտա², զոտն ուր
ըլլալը ծցիւ համար եղած բազմթիւ փոր-
ձերը տակաւին վերջանական չեն կրնար համա-
րուիլ, շատ քիչ միջոց կը մայոց մեր ձեռքը զրո-
կովանի ըստին նոյնից այս երկիրն արեւելեան
սահմանն է Կիմիիսու-Քաղիթիթ գետը (այսօք՝
բատման-Հայ). միայն թէ չենք գիտեր թէ հի-
ները Կիմիիսու ըստելով բատման-Հայի որ աղբե-
րադեռը կը հասկըսային։ Տարակցոյ չկայ որ
Կիմիիսու չի կրնար այսօք յատկապէս բատման-
Հայ ըստած գետակն ըլլալ, վասն զի վերջինս
շատ գեպի արեւելք էինայ։ Քանի որ Աֆոսուն
այսօք Գումը Ըլլամցի Հարաւ. արեւելա-
կողը առ Աղձնեաց մաս կը համարուէր, Կիմ-
իսուով հասկըսալու ևսք բատման-Հայի արեւ-
մանեան աղբերագեաը, որ է Ըլլամա-սաւ Ագա-
թիսաի հոսքէն կ'երեւաց թէ այս երկիրն արեւե-
լիան սահմանը կը հաղմեր Տիրմա-Ձերմ գետը։
Այստեղ ալ կարելի չէ վճռել թէ Զիրմա-
Ձերմնի բահան-սուի որ աղբերը կ'իմացուէր։
Հարաւային արեւելքն կորդուաց եւ Ծաւաթէից
սահմանակից եր, իսկ Հարաւ. արեւմանաբէն
Տիգրիսէն անդին կ'երկարէր, թերեւս մինչեւ
Տուր-Արգինի լիոր, քանի որ Պրոկոփիոս Ամիդ
քաղաքն այս երկիրն մէջ զնէ։ Այս տրուան
սահմանը կը միբանի հնադոյն Աղձնիք այն
լնդարձակ սահմանին հետ, զըր Բելք գծած է
հայ պատմագրութիւններէ հանելով. իսկ չի
միաբաննի խորենաց ըստած աշխարհագրու-
թեան տաւած աւելի ամենով սահմանին հետ,
Արշափ ալ նոյն աշխարհագրութիւնը Հայոց այս
երրորդ սահմանին ուրիշ քանի մը գտառներ

ալ կու տայ, որ բատման-սուի Հարաւակողը
կը գտնուին, զ. օր, Նիբրկերտ եւ Սասուն, սա-
կայն հոս ալ Միջագետքէ կը բաժնուէր նա-
հանդս Տիգրիսով։

Աղձնիք անունը լեզուական տեսակէտէ
առնելով՝ հայ. Աղձնիք հետ գործ չունի, այլ
նոյն սահմանգին երկրորդ գաւառին Արքի հետ,
որ անունն տաւծ է Արք քաղաքին։ Արձն եւ
Աղձնիք անունները լեզուական տեսակէտէ նոյն
չեն, բայց արակցոյ չկայ որ էական տարրե-
րութիւն մ'ալ չկայ նահմանգին եւ գաւառին
անուններուն մէջ։ Շատ հաւանական է որ Արձն
գտառը նահմանգին ամենէն հին եւ կարեւոր
մասն էր, այնպէս որ նահմանգը շատ անգամ
գտառուին անունով կը նշանակուէր։ Արձն ա-
նունը շատ հին է, կրնայ ընդունուիլ որ անունն
Ասորիսանցոց Արքն ըլլայ։ Բելքի ուսումնա-
սիրութեանց համեմատ Ասորիսանցոց Աղջին
հին Աղձնեաց կը համապատասխանէ տարածու-
թեամբ։

2. Archene, Արքենէ։ Տիգրին՝ Վանաց
ծովէն հետանալէ ետքն Արքենէ ըստած երկիրն
մէջ այնպէս Արածանւոյ կը մօսենայ, որ Ժամա-
նակ մ'երկուքին զրերն իրարու հետ կը միանան։
Այսպէս Ոլինիոս. Նկատելով որ այս ըստածն
ամենայն մասամբ անձիշգ է, շատ գժուարին է
այս երկիրն գլեցն որոշել։ Ոմանք Archene գրու-
թիւնը սխալ կը համարին եւ զայն Կուղընն
Արշանե. իսկ Տօնաշէկ (Աստուն եւն) Նկատե-
լով որ Archene անուան տեղ Արթենե տարրեր
ընթերցաւն ալ դոյսթիւն ունի, այս Archene-
Արթենե կը նշանացնէ ՅԱրթանի հետ, որ ա-
նուամբ Խութեցիք կը կոշուին։ Այս պարա-
գային Արքենէ էինայ Վանայ Ծին արեւելու-
կողը։ Մշց Հարաւարեւելակողը։

3. Մօխօնէ, զոր Փայն Ամմիանոս կը
յիշատակէ անդրտիգրիսեան երկիրներուն մէջ։
Եւն. Տարտէն արդէն այս գտառը նշյացու-
ցած է Մուսի նահմանգին հետ, բայց դիմքն որո-
շելու համար եղած հնագցի փորձերը անորոշ
են։ Ի մասնաւրի Նկատողութեան չեն տանուք
Խորինացոց աշխարհագրութեան Մուկը նա-
հմանգն եւ Մուկը գաւառու իրարմէ զնազաննելու-
քանի որ Մուկը գաւառը համանուն շատ փոքր
նահմանգն կերպոնը կը բռնէր, իսկ Մօխօնը
անդրտիգրիսեան երկիրներէն եր, սատի Հովու-
մայիցիք Մօխօն աղձնիքն ալ։ Այս երկրիցը
սահմանակից եր արեւելքն պատմակողը գտնուող երկիրն ալ,
որ է ըսել Մուկը նահմանգն ալ։ Այս երկրիցը
սահմանակից եր արեւելքն պատմականի

¹ Տե՛ս էջ 9.

² Տե՛ս ՀՀ-ի Հայաց Հայոց անուանները.
Պահանա 1907, էջ 613.

Հարաւեն կողմէից, իսկ դէպ ի արեւմուտք կը հառնէր Ghindig-su. — Մարզուարտ կը կարծէ թէ ոլլինիսի ալ ծանօթ էր Մօխօնե:

4. Rehimena, Ռէփմենա կը յիշուի մայն Ամիկանսոս իրբ անդրտափրիսեան չորս երկիրներէն մին: Զափիմսի ծանօթ էին այս երկիրն բնակիչները Պդյունօւ կամ Վ'յունիու անուամբ: Այս երկիրն ոչ աշխարհագրուէն եւ ոչ ողջ գագրուէն Հայաստանի կը վերաբերէր. — ասկէ՝ Հայոց քով անուան չգտնուիլու: Այս երկիրն Ասորիք կը կոչւն Եթի-Քհիմու. Աև միանսոս լսածնի նայելով՝ հակ է որ Ռէփմենա ըլլայ ընդ մշ Աղճեաց, Մոկաց, Կորդուաց եւ Մաւգելց, Հաւանօրէն՝ Տիգրիսի երկու կողմը:

5. Նաև Ռէփմենայի՝ Zabdicene, Զաթմաշինցի ժաւգէք, Զաւգէք բառած երկիրն ալ անդրտափրիսեան գաւառներու կարգեն է: Այս երկիրն անունը Բեզպարէտ (= Հայ. Բզպարէ) քաղցրին անունն է: Բզպարէկ դիրքն որոշելու համար կարեւոր է Ամիկանսոս սա խօսքը՝ Քեզպարէ, զր Հնինը Փինիքան ալ անուանած են, այսուել Փինաքան դրաւած է Ստրաբոնի Անառային աղջեցութեամբը. ըստ այս Ամիկանսոս իր այս հաւասարութեամբը միալած է, վասն զի Անառա = Finik աւելի դէպ ի հիւսիս կիրաց եւ Տիգրիսի ձախակողմն է, իսկ Բզպարէկ Տիգրիսի աջակողմը կը համարուի: Արևայ ալ ըլլալ որ Բզպարէ Ցցիներէ ողողաւած ըլլալուն՝ Phoenicia անունն առած ըլլայ արեւմօնեան Եպիրոսի Phonica (այսօր Phiniki) քաղցրէն, իսկ Անառա անունն ննուց է վեր Finikի անունն եղած ըլլայ: Խնչ որ ալ ըլլայ՝ սաշափն առցյ է որ Բզպարէ Ֆէզիրէ-իրն: Օմարի մօտերն էր Ասով դեռ Զաբծինե ըստած երկիրն դիրքն որոշելու համար զեռ մեծ բան մը շահստ չենք: Հիւսմանի լսածնի նայելով՝ Զաբծինե կը համապատասխանէ Հայոց ժաւգէք առուանած երկիրն, որ մխալ գրութիւն մըն է փոխանակ Ժաւգէքի. իսկ Հայք Զաւգէքն որ Բզպարէն Միշագենաց մաս կը համարին: Ասորիք այս դաւառը կ'անուանէն Կլիսաւոր տեղոյն անուամբը՝ Եթի-Զաբծէն թէեւ Ֆէզիրէ աւելի կարեւոր էր: Այս գաւանին դիրքն Տշգելու պէսպէս փորձեր եղած են, իմակերտ զայն կը մնտու Անառաի հարաւակողմը Տիգրիսի երկու ամիանց վրայ. Հարաւան արեւելեան պատմագրաց աւանդանները քննելով՝ այն եղանաց ուրաքանչեանը գտնելով՝ Տամանուի հետ, որ Մէլիսինէ մօտերը գիւղ մըն է: իսկ Փարբիկու ուրիշ նմանանան տեղեաց հետ, այսինքն մէյ մը Ագաթիսի Թամանուինը հետ եւ մէյ մ'ալ թէոփիլակտոսի յիշած համանուն տեղըն հետաւ իսկ

ցութիւնը. իսկ Հետքշման Դաւադէից սահմանները մղած է մինչեւ Midyat: Այս գաւառին անդրտափրիսեան կոչուիլը բառական առնելու չէ:

6. Հայոց աշխարհին ամենէն ստէպ յիշուած երկիրն է Գօրծունու (իւր բազմաթիւ ասրբեր ընթերցուածներովն), որուն գրութեան երկրորդ ձեւն է Կօրծունու, որուն կը համապատասխան լու: Corduena վերջապէս Ստրաբոն ալ կը գործածէ Գօրծունու ձեւը: Այս ձեւերուն համեմատ երկրին բնակչոց անունն ալ բազմազն է: այս ձեւերուն մշջն բնիկ ձեւն ամենէն աւելի կը մտենայ Կօրծունու, Լու: Cardueni ձեւը:

Այս գաւառին Gordyene անունը Քրդաց անուած հետ յարաբերութեան զնողներ որշափ ալ գտնաւեցան, ասկայն եղան ուղղիլու ալ հասնողներ, որ զայն նոյնացուցին կորմէք նահանուի առաջն եւ ամենէն ծանօթ կորդուուք գտաւուին անուած հետու:

Այսաւետեւն հեղինակն այս գաւառին ստհմանները գծելու մարամածութեանց մէջ մանելով ի վերջ կ'ըսէ թէ Gordyene աւելի ընդունակ էր քան Կամսւ կորդուուք եւ զանազնութիւն կը զնէ տարածութեան կողմանէ Հռովմայեցուց կորդուուց եւ Ստրաբոնի կորդուուք մէջը:

7. Կուտայ (Կութա) կը յիշուի մայն գողովուսի քով իրբեւ Տիգրիսի աղքերաց, աւելի Ֆէշգէ կորդուուց արեւելակողմը թ ունուուզ գտաւուներէն մին: Որչտի ալ գտնուած են այս երկիրն Արարատաց կոտայք գտաւուին հետ նշնացնողները, սակայն հաւանական կը մայ Ան-Մարտէնի տեսութիւնը թէ Կութա նցյ է կորդուիք գտաւուին հետ: — Կութա եւ Կութաւ նցյ չեն: Ան-Մարտէնի Կութա = Կորէք հաւասարութիւնը ամենէն հաւանականն է:

8. Տարարէտ ուղիղ ընթերցուածն է Ստրաբոնի ընծայած Տարարէտ ձեւոյն: Յառաջ կը կարծէն թէ Տարարէտը Տարարէտի առ Տամանուի փոխելու է: Այս սրբագրութեան դէմ ելաւ Լագարդ: Եւ իրաւունք ալ ունէր, վասն զի այս երկիրն Տարարէտ կը կնար ըլլալ, քանի որ կ'ըսութ թէ Ստրուոց ձեռքէն առնուեցաւ Հօփման այս մնունը նոյնացուց Տամանուի հետ, որ Մէլիսինէ մօտերը գիւղ մըն է: իսկ Փարբիկու ուրիշ նմանանան տեղեաց հետ, այսինքն մէյ մը Ագաթիսի Թամանուինը հետ եւ մէյ մ'ալ թէոփիլակտոսի յիշած համանուն տեղըն հետաւ իսկ

զօմաշէկ Տարատէւէլ Տարատէւէի փոխելը ՝նոյնացոց Տամուրայց ըսուածներուն երկրին հետև: Հայ մատենեադիրք շատ սաեւէ կր յիշեն Ցմրիք ասունով գաւառ մը. կարեւոր և Խորենացոյց Ցմրիքի Համար ըսածն. «որ այժմ կոչ Կորդիք», քանի որ այս խօսքին միշնորդութեամբը դաշտապին զիկըք կորոշուի:

9. Պահունակ ըսուած երկրը միայն Հերոդուոս կը յիշէ, որ Հայաստանի հետ 13^ր սատրապութիւնը կը կազմեր: Հերոդուոս համանոն երկրորդ երկիր մ'ալ գիտէ, որուն բնակիչները Ուռեւս կը կոչուին. քանի որ այս երկրորդ երկիրն Հնկաց աշխարհին հետապնդութիւն անի, տարակցո Հկայ որ շատ գեղ ի արևելք կ'ինար: Այս արեւելքան Պակամացիք մերթ Պակիւ համ Պաշտոն ըսուածներուն (=արեւելքան Աղուաններու): Հետ կը նյոնացուին, մերթ Պուսկալաւան ըսուածներուն հետ՝ որ Կապուլ գետն սարորին հոսանքին վրայ կը բնակիին: Քանի որ Հայաստանի մէջ ու մատերը՝ Ուռեւսի անունով երկիր չե յիշուիր, յայտնի է թէ այս երկիրն զիկըքն որոշելը դժուարութիւն կը պատճառէ: Ի սկզբան ձայնական նմանութենէ Հրապուրուելով՝ այս երկրանունն նյոնացուցին բոհատան անուան հետ: Հարտման ասոր դէմ շրթնականաց տարբերութիւնը շեշտեց, որ ինքնին այս հաւասարութիւնը շատ արակուսական կ'ընէր: Հիւրշան Հարտմանի կարծեաց հետեւեցաւ եւ բակարդիցիները արեւ մահան Հայաստան վերին Տիգրիսի կողմբը դրաւ, որ առանց իւր պատճառնը մատանիչ ընկըւու: Ի վերջո Մարգու արտիրաւամ Բօչեն ըսուած քրդական յեղին ածանցաւ Բօչան անուան նորութիւնը. հուռան րոնելով՝ այս հաւասարութեան անընդունելի ըլլալ ցուցուց: Արդ՝ եթէ Ուռեւսի Բօչանի ասեն կամ Հերոդուոսի աղքիւրը միշէ Ներկայացուցան չէ անունս, եւ կամ Հերոդուոսու նուը շփոթան է ու քանի որ դիւրաք կրնար իւր աղքիւրը երանեան վաշէստուն ազգերու վրայ Խառնաշփոթ տեղեկութիւններ բովանդակել եւ քովէ քով բնակու մոզլութոց նմանահնչեն անունները կրնային մեծապէս նպաստել Վլիսակներու յերեւան ելլելըւն:

10- Սարարն կ'աւանդէ թէ Խալուսէ անուն երկիրն, որմէ պէտք է զանազանել Համանոն Հարաւարին երկրը, զրտ ալք ու կ'աւանդն: Սարարանի աւանդամատ այս երկիրը զնելու է Զաւ եւ Գննդէս գետերուն մէջ, քանի որ կ'ըսէ մէկ հայկական այս երկրն մէջ Տիգրիս՝ Աղմայ նովին գալէն եւ քիչ մ'ատեն սարցեր-

կեայ ընթանալէն ետքը, նորէն մէջանեղ կ'լլէլ: Ծինչեւ այսօր Սարարանի ըսածը հասկնալ կարելի եղան ըլլալուն՝ Քաղնիտիւս ըսուած երկրին ալ դիկըն որոշուած չէ: Ընդհանրապէս այս երկիրն պիտի ըլլայ, կ'ըսուի, Վանայ ծովին Հարաւային կողմերը, որսափ ալ շկարենանք Հայերն համապատասխան անուն մը մատնացոյց ընել:

11. Արքաթաշէւս անուն երկիրն առաջին անգամ կ'պարու մէկնեց իւր Եղբագ, եւ ըստ այսօն ալ Հայաստանի հարաւարեւելեան ծայրիլ: Զաւ գետին վրայ դրաւ: Շատ մը գրութեանց մէջ մուտք գտաւ կիսկերտի այս կարծիքը, մինչեւ որ Անդրէան հիմնական կերպով միակ յշն աղեր մը մեզ հառուցած տեղեկութիւնը քննութենէ անցըներով՝ մերժեց կիսկերտի կարծիքը: Քանի որ այս երկիրն իր անունը առած է սեպատրութեանց աղբեր թէ այս երկիրն հայկական կ'ըսէլ իշն աղեր մը մեզ հառուցած տեղեկութիւնը քննութենէ անցըներով՝ մերժեց կիսկերտի կարծիքը: Քանի որ այս երկիրն իր անունը առած է սեպատրութեանց աղբեր թէ այս երկիրն հայկական կ'ըսէլ իշն աղեր մը մեզ հառուցած տեղեկութիւնը քննութենէ անցըներով՝ մերժեց կիսկերտի կարծիքը: Քանի որ այս երկիրն հայկական կ'ըսէլ իշն աղեր մը մեզ հառուցած տեղեկութիւնը քննութենէ անցըներով՝ մերժեց կիսկերտի կարծիքը: (Ը-բոհանութել:)

Լ Ե Զ ՈՒ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

Ա Տ Ո Ւ Գ Ո Ւ Յ Ե Կ Ո Ւ Տ Հ Ե Ց Ա Ջ Ա Ջ Ա Մ Ի Ւ Թ Ի Ւ Է

(Ը-բոհանութել:)

19.

1. Տեսնելով, որ զ. օ. սկր. բար իւր. մը՝ Ռինցամ՝ կ'ենանակէ, հայ. դու-”չուրշ” (Դուր-նունամ, դուրբերեւ եւայլն) եւ դուրսուրը, եւ շուրջ կացեալ, դուրեւ՝ “պատանւեւ եւայլն բառերը *p-poro, *p-porobhoros, *p-poremeti ձեւերն կ’բացարաբեմ, ար առաջնին ք-քու-ին պակերութիւն կոմ շուտանեւն Allegro-Form՝ ‘Schnellform’ է, իսկ poro- *pero-ին կը պատկանի եւ պապէս լաւ. per (*peri կամ per-էն), ավ. poi-ri, հզ, զրաց “շուրչ, բոլորակըն յուն. պեր, ուրէր շուրչ, պեր, per *շուրչ, լաւ. per “.. էն մէջն,” հեկու. քրե-, սու. պեր-իւր. er-նախդիք սաստիւթեան (Intensivpräfix) գութ. fair, հբ-իր, far, նբգ. ver- եւ հայ. —՝ (առաջ) առա-

1.Հայ. —՝ գայ որդէն Spr. Abb. 1, 217 (Armeniacae Հայ. 198) ցան եւր. Արմ. —, ad per contro- ու idg. պր-(օ)-ը Հայ 1, 212 ուրութիւն կայ (Armeniacae Հայ. 160) կը եած: Արմ. ուրութիւն = idg. pro und idg. ու սի ալլանդ. սի, առն առ տական միտ գրա ծայր: Հիմա նը տական, որ տեր լաւ է Pederson-ի համ + ուր-